

A hazai földrajztanítás története

Írta: dr. Makádi Mariann

1. Földrajztanítás a „Ratio Educationis” előtt hazánkban

Mikortól van földrajztanítás a világon? A válasz attól függ, hogyan értelmezzük a tanítást. A földrajzi jellegű ismeretek átadására és azok alkalmazására mindig szükség volt, amióta emberek élnek a Földön, tehát mondhatnánk, a földrajztanítás egyidős az emberiséggel. A történelem során együtt fejlődött a társadalommal, a földrajztudománnyal. Ám ha a szervezett keretek között zajló földrajztanítás kezdetét akarjuk megjelölni, akkor jó néhány évszázaddal későbbi időkre kell gondolnunk.

1.1. Földrajztanítás a földrajztantárgy bevezetése előtt

A magyarországi iskolai munka az államalapítással és a kereszténység felvételével kezdődött. A **középkorban** az oktatás és a nevelés – mint ahogyan Európában mindenfelé, hazánkban is – egyházi iskolákban folyt. A tananyagot az ókori alapokon létrejött „**hét szabad művészet**” (a grammatika, a retorika, a filozófia, a geometria, az asztronómia, a história és az egyházi zene) foglalta magába. A földrajz nem volt önálló tudomány, így a földrajzi ismeretek az asztronómiában és a geometriában kaptak helyet.

A 14–16. században a reneszánsz szellemi áramlata járta be a világot. Hatására az emberek figyelme az őket körülvevő világ felé fordult. A kor nagy tudósainak (*Kopernikusz, Galilei, Kepler és Newton*) köszönhetően és a nagy földrajzi felfedezések következtében gyorsan gyarapodtak a földrajzi ismeretek. Bár minden időben voltak a kor szellemét meghaladó, kiváló tanárok, a földrajzi ismeretek oktatása lassan fejlődött. Hazánkban először az erdélyi és felvidéki iskolák szerepe növekedett meg jelentős **tudóstanár egyéniségek** (pl. *Oláh Miklós, Szepsi Csombor Márton, Honterus János, Fröhlich Dávid, Comenius*) működésének köszönhetően. Közülük a 16. század elején a brassói evangélikus prédikátor, térképész és tudós *Honterus János* (1498–1549) volt a legkiemelkedőbb. Iskolákat alapított, amelyekben nagy szerep jutott a földrajzi ismeretek tanításának. Kozmográfiáját Európa-szerte tankönyvként használták. A **kozmozgráfia**k ebben a korban általánosan használt, kedvelt kiadványok voltak, mert nemcsak tényeket, hanem kalandos útleírásokat is tartalmaztak. Talán *Honterus* volt az első, aki fontosnak tartotta, hogy a gyerekek a könyveken kívül térképekről és kirándulásokon a közvetlen valóság megfigyelésével szerezzenek földrajzi ismereteket. *Fröhlich Dávid* írta az első magyar kiadású latin nyelvű földrajztankönyvet (*Medulla Geographiae Practicae*, 1639).

A reneszánsz szellemiség továbbvivője a kor egyik legnagyobb nevelő egyénisége *Comenius Ámos János* (1592–1670) volt, aki ugyan csak négy évig (1650–1654) tanított

Magyarországon, a sárospataki református kollégiumban, munkássága nagy hatással volt a földrajzi ismeretek továbbadására. Személyében a **földrajz módszertanának megalapítóját** tisztelhetjük. „*Orbis Sensualium Pictus*” („A látható világ képekben”, 1658) és „*Didactica Magna*” („Nagy oktatástan”, 1657) című művei csillagászati és természetföldrajzi alapismereteket is tartalmaztak, de igazi jelentőségük az, hogy megújították a pedagógia tudományát. Comenius új oktatási módszereket vezetett be, amelyekben a valóság-megfigyeléseknek és a rajzos, képes és térképes **szemléltetésnek** elsődleges szerep jutott. „Mit jelent ismerni a dolgokat?” Azt, hogy „látással, hallással, ízleléssel és tapintással érzük el” – írta. Vallotta, hogy a megismerés során a mechanikus bevésés helyett a tapasztalatszerzésből kell kiindulni, majd a tapasztalatok elemzésével az általános következtetések, szabályok megfogalmazásáig kell eljutni. Kiállt amellett, hogy földrajzi ismereteket az oktatás minden szintjén, rendszeresen tanítani kell. Ő fogalmazta meg először azt az igényt, hogy a tanárok és a tanulók egyaránt olvassanak újságot, és a tanórákon **kapcsolják össze a tananyagot** az olvasottakkal, a **mindennapi élet eseményeivel**. Az iskola demokratizálása mellett a magyar nyelven való oktatás bevezetését is szorgalmazta („Magyar nemzetem, igyekezzél rajta, hogy legyenek magyar nyelvű iskoláid, könyveid!”).

2. ábra. Comenius Ámos János (Jan Komenský) cseh-morva pedagógus, iskolaszervező és író

3. ábra. A tanító megszólítja tanítványát a valós környezetben az Orbis Sensualium Pictus-ban

1.2. Földrajztanítás együtt a történelemmel

Comenius szorgalmazta az **önálló földrajztantárgy** bevezetését. A 17–18. században már több helyen (Sárospatakon, Debrecenben, Eperjesen, Lőcsén, Pozsonyban, Sopronban, a dunántúli egyházi iskolákban és néhány erdélyi gimnáziumban) tanították. A földrajzi ismeretek azonban ekkor elsősorban a dolgok térbeli elhelyezését jelentették, azon túl legfeljebb a természetföldrajzi jelenségek megfigyelésére és magyarázatára szorítkoztak. Külföldön viszont már az volt a földrajzi ismeretszerzés fő szempontja, hogy miként kapcsolódik össze az ember élete a földi jelenségekkel. A külföldet járt tudós-tanárok egy része hamarosan nálunk is meghonosította ezt a nézőpontot. Csakhogy ez azzal a következménnyel járt, hogy az iskolákban mintegy kétszáz évre **a történelemhez láncolták a földrajzot**. Meghonosodott a **históriai-topográfiai szemléletmód**, amely a gyakorlatban a közigazgatási egységek topográfiai és történelmi vonatkozásainak adatszerű ismertetésévé torzult. Így tanította például a földrajzot *Bél Mátyás* (1684–1749) Pozsonyban 1717-től (4. ábra). Bár munkásságának igen nagy tudománytörténeti jelentősége van, földrajztanítása nem lépett túl a lakóhely, a megye földrajzáinak megismertetésén. Tanítványaival adatokat

4. ábra. A felvidéki Bély Mátyás lelkesztanár a magyar államisme-irodalom meghonosítója

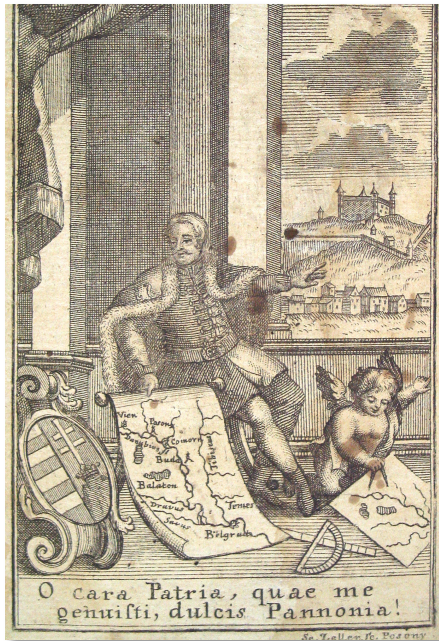

5. ábra. Fényes Elek művei a történeti földrajz és a helytörténet értékes forrásai

gyűjtetett és térképeket rajzoltatott Magyarország földrajzának leírásához. A megyék földrajzára, történelmére és közigazgatására vonatkozó ismeretanyagot öt kötetes könyvben („*Hungariae antiquae et novae prodromus*” – 1723 és „*Notitia Hungariae novae historico-geographica*” – 1735–1742 címeiken) foglalta össze. Ezzel Bély Mátyás megteremtette a magyar **leíró földrajzi irodalmat**. Igaz, ez nem a későbbi értelemben vett leíró földrajzot jelentette, hanem történelmi, közigazgatási, topográfiai és statisztikai adatokat tartalmazott, inkább tényismertető **államisme** volt. Ezt a műfajt a legmagasabb szinten a partiumi statisztikus Fényes Elek (1807–1876) művelte, akinek szemléletmódja a 19. század közepéig uralta a magyar leíró földrajzi irodalmat (5. ábra).

A 18. században már egyre több helyen használtak latin és német nyelvű **földrajztankönyveket**, amelyeket olykor magyarra is lefordítottak. Részben a tantárgy akkori tartalmával függ össze, részben Johann Hübner hatásának köszönhető, hogy ezek roppant mennyiségű adatot, tényt soroltak fel mindenfajta magyarázat nélkül, tehát a mai értelemben nem is nevezhetők tankönyveknek. „Nem más, mint a vallások, egyházi szerzetesrendek, zsinatok, babonák, országok és azok fekvésének, nagyságának, szomszédainak, alkotmányának és terményeinek felsorolása, és olyan helyek említése, amelyek valamely csatáról, ostromról, békekötésről vagy örökösödési vitáról nevezeteseek” – írta róluk Fodor Ferenc. Ebben a szellemben írta az **első magyar nyelvű tankönyvet** Váradi Baranyi László is 1749-ben „*A geographiai tudományok első kezdetei*” címmel. **Kérdés-felelet** formában (katekizáló módszer) íródott, és a nem szakmai tartalmú hasonlatokat alkalmazott a könnyebb megjegyezhetőség érdekében. Más tankönyvek rímbe szedték a tanulnivalókat. A **verses tankönyvek** között legjelentősebb Losontzi Hányoki István „*Magyarország-nak és Erdély országnak Kis Tüköre*” (1771) és a *Hármas Kis Tükör* (1773) című munkái (7. ábra), amelyekből csaknem 80 éven át tanulták a magyar gyerekek a földrajzot. E könyvek eredetileg is magyar nyelven íródtak, és nagy szerepet kapott bennük a hazafias nevelés. Széles körben, több nemzedéken keresztül használták azokat.

„Ha fordulsz Pest-Pilis- és Solt vármegyére,
Ott akadsz Pest, Buda, Vác és Szent Endrére
Szent András és Csepel híres szigetére,
Hol épült Ráckeve, Makád a szélére.”

6. ábra. Bél Mátyás: *Compendium Hungariae geographicum ad exemplar notitiae Hungariae novae historico-geographicae* (1777) latin nyelvű tankönyve

7. ábra. Losontzi Hányoki István: *Hármas Kis Tükör* című verses tankönyvének 1848-as kiadása

2. Földrajztanítás a II. világháborúig

2.1. Az önálló földrajztantárgy megszületése

A „**Ratio Educationis**” (magyarul „A nevelés rendje”) 1777-es megjelenésével új történet kezdődött az iskolarendszerben, az oktatás tartalmában és módszertanában egyaránt. E latin nyelvű tanügyi szabályzat hatására megteremtődött Magyarországon az egységes iskolarendszer. Már előírták, hogy milyen tantárgyakat és azokat milyen tananyaggal kell tanítani. A földrajtanítás szempontjából kiemelkedő jelentősége, hogy **a földrajztanítást önálló és kötelező tantárggyá tette**. Ettől kezdve az elemi iskola IV. osztályában tanulták a gyerekek **topográfia** néven, amely az ország gazdasági, ipari és kereskedelmi viszonyait mutatta be leíró módon. Az elemi iskolára épülő öt éves gimnázium minden osztályában már földrajz volt a neve, heti 2-2 órában tanulták. Nagy szerepet szántak neki a **honismertetésben** és ezen keresztül az **állampolgári nevelésben**. Tananyagának összeállításában a **hasznosság elvét** hangsúlyozták, vagyis azt, hogy olyan ismeretekhez juttassa a tanulókat (főleg azokat, akik nem fognak továbbtanulni), amelyeknek hasznát veszik a mindennapi életben. Tartalma a gimnáziumokban a következő volt:

- *I. osztályban:* a világegyetem; Magyarország földrajza;
- *II. osztályban:* a társországok földrajza, Erdély, Bánság;
- *III. osztályban:* matematikai földrajz (a Föld mint égitest); a földrajz története;
- *IV. osztályban:* a kontinensek földrajza;
- *V. osztályban:* a korábban tanultak ismétlése.

A földrajztanítás módszere is megváltozott. A tanítási órákon a topográfiai neveket már tartalommal töltötték meg, egy-egy helyvel kapcsolatban a tanárok bemutatták, hogy milyen adottságai vannak, miként lehet hasznosítani azokat, és mi a jelentősége történelmi, kulturális és nemzeti szempontból. A tanterv kiemelte az **induktív ismeretszerzési út** fontosságát, tehát a tananyag feldolgozása az ismerttől az ismeretlen, a közelitől a távoli, a résztől az egész felé haladt. Hangsúlyozta az **összehasonlítások** fontosságát, a **térképek használatát** és a **térképen való utaztatás módszerét**. A képzeletbeli utaztatásnak az volt a lényege, hogy a tanulók a lakóhelyükről indulva részletesen megvizsgálták a megyéjüket, majd a szomszéd vármegye folyóit, tájait és városait. Meghatározták azok földrajzi helyzetét, megismerték a gazdálkodási módot, a természetett növényeket és a tenyésztett állatokat, megvizsgálták az ipar hasznát, és hogy a termékek csak helyben használhatók-e vagy eljuthatnak külföldre is. A tanterv előírta, hogy a tanórán tankönyveket, térképeket és földgömböt kell használni. Korábban a rengeteg gazdasági adat a tankönyvi szövegben volt, és sokszor értelmetlennek tette azt. Most már a tanterv az adatok diagramokon való ábrázolását vagy táblázatban való összefoglalását ajánlotta. A „*Ratio Educationis*” remek célkitűzései csak részben valósultak meg. Ennek egyik oka az, hogy hazánkban nem volt egységes az iskolarendszer. A katolikus iskolák követték a tanterv utasításait, de a protestáns iskolákban ragaszkodtak a már meghaladott szemléletű és tartalmú korábbi tantervekhez. Kevés volt az új tanterv szellemében képzett szaktanár, nem voltak megfelelő tankönyvek, térképek, szemléltető eszközök sem. Igaz, ebben az időben készítette el a debreceni kollégiumban *Budai Ézsaiás* tanítványai közreműködésével az **első magyar iskolai atlaszt** (1800) (8. ábra).

8. ábra. A Budai Ézsaiás és tanítványai által készített „Oskolai magyar Új Átlás alsóclassisok számára” Európa-lapja

Eközben Európa-szerte a földrajztudomány szerepének és tartalmának újragondolása folyt, részben a nagy utazó és természettudós, a regionális földrajz megalapítója, *Alexander von Humboldt* kezdeményezésére. Noha ez a földrajztanítás tartalmának és módszertanának továbbfejlődési iránya szempontjából is fontos volt, a hazai oktatás nem vett róla tudomást. A korábbi tantervi sikertelenségek miatt 1806-ban bevezették a **II. „Ratio Educationis”**-t, amely 1848-ig volt érvényben. Követelményei messze elmaradtak az előző tantervétől. De nem ez volt a fő baj, hanem az, hogy a földrajz tanítását kétféle módon engedélyezte: taníthatták önállóan és a klasszikus tudományokkal összekapcsolva is, ami újra mintegy fél évszázadra visszavetette a tantárgy fejlődését.

2.2. Útkeresés a nemzetnevelő praktikus tantárgy irányába

A történelmi helyzet következtében a 19. század közepére egyre erősödtek a magyar **nemzeti törekvések** a Habsburg Birodalom érdekeivel szemben. Ennek jegyében született meg 1848-ban az *Eötvös József*-féle **oktatási reform és tanterv**, amely bevezette a szaktanári rendszert és kötelezővé tette a tankönyvek használatát. A hatosztályos gimnázium minden osztályában kötelező tantárgyként kívánta tanítani a földrajzt, igaz, a történelemhez kapcsolva. E tantervnek nagy szerepe lehetett volna, de a forradalom és szabadságharc bukása miatt nem valósulhatott meg. Ehelyett a magyar oktatásügyet az **osztrák tanügyi kódex** („*Entwurf der Organisations Gymnasien und Realschulen*”) alapján szervezték újjá. Kétféle, humán- és reálgimnáziumot vezettek be, amelyekben **a földrajz és a történelem közös oktatását** rendelték el. A földrajz csak I. osztályban maradt önálló tantárgy, II–VI. osztályban a történelem kiszolgálója lett, azaz csupán a történelmi események színterének ismertetése volt a feladata, és benne a honismeret a Habsburg Birodalom földrajzát jelentette. Ráadásul 1860-ig német nyelven, német nyelvű tankönyvekből folyt az oktatás. A gimnáziumok 1861-től új tanterv alapján dolgoztak, amelyben a földrajznak csak az I–III. osztályban jutott hely. Mégis örömmel fogadták a tanárok, mert magyar nyelven, magyar tankönyvekből oktathatták, és a haza földrajzának értelmezése is a helyére került (Magyarország földrajzát önálló témakörként I. osztályban tanították).

A magyar oktatásügy történetében mérföldkő az **1868-as iskolatörvény**, amelynek kiadása ismét *Eötvös József* (1813–1871) vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez fűződik. A törvény kötelezővé tette a népoktatást, új iskolatípusokat (polgári iskolákat és középfokú tanítóképzőket) vezetett be. Az iskoláktól azt kívánta, hogy olyan embereket neveljenek, akik hazájukat és az idegen országokat, valamint a természeti erőforrásokat is jól ismerik, így képesek bekapcsolódni a társadalmi termelésbe. **A földrajz az oktatás minden szintjén kötelező tantárgy lett.** Az elemi **népiskolák** a szülőföld és haza központú **nemzeti nevelést** szolgálták. A gyerekek II–V. osztályban tanulták a tárgyat, a közvetlen környezet megfigyeléséből indultak ki, és a Naprendszer egyszerű megismeréséig jutottak el. Sokféle tankönyvet használtak. *Hunfalvy János* „*Kis földleírás elemi, ismétlő, alsó reál és ipariskolák számára*” című tankönyve (1869) jól jelképezte a kor tankönyveit. A Magyar-Osztrák Birodalom általános földrajzi leírása után az európai, majd a más kontinenseken fekvő országok megyéinek és városainak felsorolását adta. A kor egyik legkedveltebb tankönyve *Simonyi Jenő* „*Földrajz a népiskolák IV. osztálya számára*” (1895) című munkája volt, amely már összefüggéseket magyarázott, és térképeket, képeket is tartalmazott.

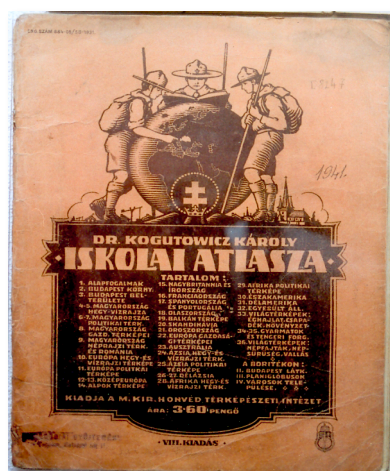
A népiskola első négy osztályára épültek a **polgári iskolák** a fiúk számára hat, a lányoknak négy osztállyal. Az volt a feladatuk, hogy a gyakorlati pályákhoz szükséges alpműveltséget megszereztessék a tanulókkal. A földrajzot fontos tantárgynak tartották a **gyakorlati ismeretek átadása** és a hazafias nevelés szempontjából is, ezért három éven át, az I–III. osztályokban tanították. Tananyaga a természeti jelenségek tárgyalásából indult ki, de törekedett a gazdasági élettel való összekapcsolásukra is:

- *I. osztályban:* a Föld mértani és természeti földrajza; Magyarország és az Ausztriai Birodalom általános áttekintése különös tekintettel mindkettő természeti viszonyaira;
- *II. osztály:* Európa természeti földrajza, országainak általános áttekintése; a Föld többi részeinek általános átnézete;
- *III. osztály:* Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztrália rövid földrajza; a mértani földrajz alapvonalai és a földabroszok (térképek) készítése;
- *IV. osztályban* nem volt földrajz, csak **természetrajz**, de ebben is szerepeltek földrajzi témák: kőzettan, geológia, talajtan.

A **középiskolák** (reáliskolák és gimnáziumok) tanterveiben volt legjobban érzékelhető a **természetföldrajzi irányzat** erősödése. Fontosnak tartották, hogy a földrajz a hazai földről és a világról az előző években megszerzetthez képest mélyebb, a földrajzi tényezők közötti összefüggéseken alapuló képet tárjon a tanulók elé. A nyolcosztályos gimnáziumokban az I., a II., a III. és a VII. osztályban tanulták. A reáliskolákban kezdetben mind a nyolc évfolyamon, de 1884-től már csak – a gimnáziumhoz hasonlóan csak négy évfolyamon. Bár a tantervekben a korábban egyeduralgoló leíró földrajz kezdett háttérbe szorulni, a természeti tényezők és a gazdasági élet összefüggéseinek vizsgálata került előtérbe, a tankönyvek szellemisége alig változott. A gyakorlatban viszont általánossá vált a **térképmunka** a földrajzórakon. Ezt elősegítette, hogy *Kogutowitz Manó* (1851–1908), majd később fia, *Kogutowitz Károly* (1886–1948) munkássága nyomán sok falitérkép és iskolai atlasz jelent meg (9. ábra). *Kogutowitz Manó* 1891-ben elkészítette az **első falitérképet** („Magyarország új politikai térképe”), 1896-ban pedig az első **oktatóföldgömböt**.

9. ábra. Kogutowitz Manó szerkesztette Európa iskolai falitérképe (1893) (tapolcai iskolamúzeum)

10. ábra. Kogutowitz Károly által szerkesztett iskolai atlasz 1941-ből

11. ábra. Cholnoky Jenő dolgozószobája a Magyar Földrajzi Múzeum kiállításán

A hazai földrajztanítás a 19. és a 20. század fordulóján mélypontra jutott, egyre kisebb óraszámban és korszerűtlen szemlélettel tanították a tantárgyat. A kor tudósai közül főleg *Lóczy Lajos* (1849–1920), *Cholnoky Jenő* (1870–1950) (11. ábra) emelték fel szavukat a tarthatatlan helyzet miatt. Ők, mint ahogyan *Prinz Gyula* (1882–1973) – és később *gróf Teleki Pál* (1879–1941) is – elkötelezett hívei voltak az **egységes földrajznak**, amelyben a természettudományi és a társadalom-tudományi szemlélet együtt van jelen. Harcukat segítette, hogy a társadalom szemében is egyre nagyobb becsű lett a földrajzi ismeret, már az általános műveltség részeként kezelték. A szemlélet meghonosodását segítették az ezidőtájt megjelenő színvonalas népszerűsítő földrajzi könyvek és a rendszeresen tartott érdekes előadások.

12. ábra. Vaday József: A földrajztanítás vezérkönyve tanítók, tanítóképző-intézeti növendékek számára (1910) rajzoltatásra építi a tanítást

2.3. A tájföldrajzi szemlélet kibontakozása

Az I. világháború után visszaállították a háború előtti iskolarendszert, és sokszor, különböző irányzatoknak megfelelően változtatták a tanterveket (pl. 1925-ben, 1932-ben és 1941-ben). 1926-tól nagy iskolaépítési program kezdődött (*Klebensberg Kunó* kultuszminisztersége idején). Az akkori történelmi helyzetnek megfelelően **a nemzeti önérték fejlesztése** volt az oktatás egyik elsődleges célja. A haza földrajzát Kárpát-medencei keretekben tanították. Mint ahogyan a földrajztudományban, úgy az oktatás szemléletében is erősödött a **tájföldrajzi irányzat**. Az általános természetföldrajz helyett a tájakat, pontosabban a természeti tájakat tekintették a földrajzi ismeretszerzés alapjának, a természetföldrajzi tényeket csupán a regionális földrajzi ismeretek bevezetőjeként kezelték. Főként a tájak geomorfológiai vonásainak, éghajlatának, vízrajzi és talajtani jellemzőinek megismertetését tartották alapfeladatnak, igaz, a társadalom szempontjából is értékelték azokat. A tananyag kiválasztásakor a következő elveket érvényesítették:

1. Az **érdekesség elve** (a tájjal, a településsel kapcsolatos érdekességek feltárása a tanulók előtt, hogy felkeltsék érdeklődésüket és táplálják hazaszeretetüket);
2. Az **eszméltetés elve** (tulajdonképpen azonos a gondolkodásra neveléssel);
3. A **hasznosság elve** (azoknak a földrajzi tényezőknek a bemutatása, amelyekből az ember hasznot merít, illetve amelyekből kára származik, mert azok ellen „harcolnia” kell).

Egyes témák évfolyamonként újra és újra előkerültek a tananyagban, amit jól példáz az elemi népiskolák tanterve:

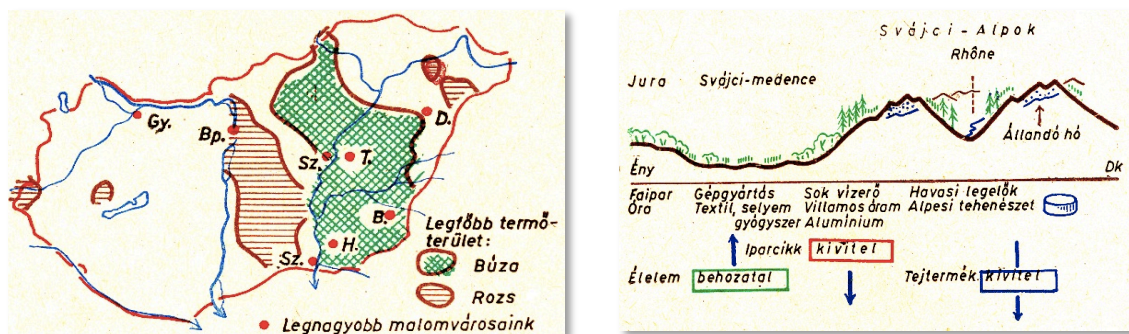
- *I–III. osztályban* nem volt földrajztantárgy, de a beszéd- és értelemgyakorlatok tantárgy keretében szereztek a gyerekek földrajzi alapismereteket (pl. az otthon, a környezet, a község, a határ, a járás és a vármegye megismerésekor);
- *IV. osztályban*: az előző tanévek szülőföldismereti anyagának ismételése; térképolvasás; Csonka-Magyarország földrajza; az elszakított országrészek földrajza; a Magyar Királyság összefoglaló ismertetése; Európa áttekintése;
- *V. osztályban*: Magyarország földrajza (természeti és gazdasági áttekintése); Európa országai; a földrészek áttekintése;
- *VI. osztályban*: Magyarország gazdaságföldrajza; Európa országai; a földrészek áttekintése; általános természeti földrajz; csillagászati földrajz.

Az elemi népiskolákra épülő polgári iskolák 1927 után már csak négy évfolyamosok voltak. Mit tanítottak földrajzból?

- *I. osztályban*: a szülőföld földrajza; Magyarország nagytájainak földrajza;
- *II. osztályban*: Európa földrajza;
- *III. osztályban*: Ázsia, Afrika, Amerika, Ausztrália, a sarkvidékek földrajza; a matematikai és csillagászati földrajz alapjai;
- *IV. osztályban*: fizikai (általános természeti) földrajz; Magyarország politikai és gazdasági földrajza; katonai térképek olvasása.

Sok és sokféle **szemléltető eszközt**: földgömböket, térképeket, domborműveket, képeket és filmeket készítettek a tantárgy oktatásához. Az alapiskolákban kezdték használni a homokasztalt is, és elterjedt a rajzolás módszere. A tankönyvek mellett más nyomtatott

taneszközök is megjelentek: **földrajzi olvasókönyveket** adtak ki, 1935-ben Udvarhelyi Kendoff Károly elkészítette a **földrajzi munkanaplót** („Földrajzi munkanapló a polgári iskolák számára”), amely a mai munkafüzetek elődje volt (13. ábra). A tanárok munkáját az egyre gyakrabban megjelenő **módszertani segédkönyvek** tették könnyebbé, amelyekben új típusú tanítási órák tervezetét, módszerek leírását tették közzé, pl. Teleki Pál – Vargha György: *Modern földrajz és oktatása* (1923), Prinz Gyula: *Az elemi földrajzi fogalmak magyarázata és bevezetése a tájkép szemléletébe* (1925), Schlosser József: *Földrajzi Vezérkönyv* (1936), Karl János: *A földrajz tanítása* (1937).

13. ábra. A Földrajzi munkanapló mint a földrajzi munkafüzetek elődjének rajzai

3. Földrajztanítás a szocializmus időszakában

3.1. A szocialista szellemiségű földrajztanítás kezdete

A II. világháború után alapjaiban változott meg a magyarországi oktatásügy helyzete. A nyolc osztályos népiskolák, a gimnáziumok és a polgári iskolák I–IV. osztálya helyett megszervezték a **nyolcosztályos általános iskolákat**. Az új alapiskola kötelező lett, oda minden gyerek ingyenesen járhatott, és megszerezhetette az alpműveltséget. A középfokú oktatás lehetőségét a **négyosztályos gimnázium** biztosította. Az új iskolaszervezeti modell megteremtése után a politikai változásoknak megfelelő, új szellemiségű tantervek születtek, az első 1946-ban jelent meg.

1948-ban államosították az iskolákat, az új helyzetnek megfelelő követelményeket az 1950-es tantervben tették közzé. Ez volt az első **szocialista tanterv**, s mint ilyen, a földrajztanítás céljaként a Föld, a földrészek és az országok, közöttük elsősorban hazánk, a Szovjetunió és a népi demokráciák megismertetését fogalmazta meg. Fontosnak tartotta a földrajz szerepét a természettudományos nevelésben, de hangsúlyozta, hogy a tantárgynak azért is alapvető szerepe van az iskolában, mert a társadalom gazdasági tevékenységét vizsgálja. Téves, politikai szemléleten alapult az a célkitűzése, hogy a tanulók megértsék, az ember uralkodik a természeten, a társadalom le tudja győzni a természet erőit. A gyerekek 4–7. osztályban hasonló szerkezetben tanulták a tantárgyat, mint a világháború előtt. 1956-tól 8. osztályban is kötelező lett a földrajz, de minden évfolyamon csökkentették a tananyagot. Hazánk földrajza a 4., az 5. és a 8. osztályba került. Tehát többször, hasonló szemlélettel és rendszerben tanulták, így a gyerekek elvesztették érdeklődésüket a téma iránt. Főként azok, akik gimnáziumban tanultak tovább, mert ott III. osztályban újra megjelent Magyarország földrajza. Az óraszámok gyakran változtak, a követelményként megjelölt tananyagok pedig

teljesíthetetlennek bizonyultak. Az általános iskolás tanulók és tanáraik munkáját egyaránt segítették az új tankönyvek és a **földrajzi munkafüzetek** (Udvarhelyi Kendoff Károly, 1959). 1958-ban a Művelődésügyi Minisztérium megjelentette az első **földrajzi módszertani folyóiratot** „A Földrajz Tanítása” címmel.

3.2. A sikertelen reformok évtizedei

A II. világháború után először **1962**-ben jelent meg merőben új tanterv, amelyet el is neveztek „**reformtantervnek**”. Bevezetése azért volt elkerülhetetlen, mert a korábbi tananyagcentrikus tantervek hatására a szaktanárok igyekeztek a megfogalmazott követelményeket maradéktalanul, maximalista módon megtanítani a gyerekeknek. Ezért ebben a dokumentumban célul tűzték ki, hogy az alapfokú oktatásban az életkori sajátosságokhoz jobban igazodó mennyiségű és mélységű tananyaggal találkozzanak a gyerekek. Az általános iskolában a hangsúly az **alapismeretek elsajátítására** és az azokhoz kapcsolódó **jártasságok kialakítására** helyeződött. Az általános iskola már nem kívánt lezárt ismereteket adni, mert a társadalom egyre szélesebb körében jelentkezett a középfokú oktatás iránti igény, így az általánossá váló középiskolai oktatás megalapozása lett a feladata („**nyitott általános iskola**”).

Alsó tagozatban a gyerekek az újonnan bevezetett **környezetismeret** tantárgy keretében szereztek földrajzi alapismereteket, amelyet 1–4. osztályban tanultak (1. táblázat). Általában kedvelték is ezt a tantárgyat, mert az őket körülvevő világról szólt, és közös vagy önálló megfigyelések, vizsgálódások során jutottak ismeretekhez. A környezetismeretet 5. osztálytól az élővilág és a földrajz váltotta fel. Ezeket a tárgyakat 8. osztályig tanulták az általános iskolások. A földrajz tananyagának elrendezése a felső tagozat négy évében a közelitől és az egyeditől haladt a távoli és az általános felé:

- **5. osztályban:** térképi alapismeretek; Magyarország néhány nagytája; a földgömb és az éghajlati övek; a szomszéd országok (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Ausztria);
- **6. osztályban:** Európa; a Szovjetunió;
- **7. osztályban:** Ázsia; Afrika; Ausztrália és Óceánia; Észak- és Dél-Amerika; a sarkvidékek;
- **8. osztályban:** a Föld és a világegyetem; Magyarország (természeti földrajza, a hazai nagytájak gazdasági élete, a gazdasági élet ágazatai); a szocialista világrendszer országainak áttekintése.

Általános iskola								Gimnázium			
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	I.	II.	III.	IV.
Környezetismeret				Földrajz							–
Heti óraszám											
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	3	–
Évi óraszám											
66	66	66	66	66	66	66	66	66	66	99	–

1. táblázat. A földrajzi ismeretkörökkel összefüggő tantárgyak rendszere az 1962-es tantervben

A középiskoláknak csak egy részében tanultak földrajzot a tanulók. A szakmunkásképzőkben egyáltalán nem, tehát az ott továbbtanulók számára a földrajzi ismeretszerzés az általános

iskolával befejeződött, mint ahogyan a legtöbb szakközépiskolába járó diáknak is. Az ipari, a mezőgazdasági és a kereskedelmi szakközépiskolások általában egy évig (II. osztályban), a közgazdasági szakközépiskolások két éven át (I. és II. osztályban), a gimnazisták három éven át (I–III. osztályban) foglalkoztak a földrajzi környezettel. A tananyag elrendezése részben általános, részben regionális földrajzi elveket követett, ráépült az általános iskolai tananyagra. A gimnáziumi földrajz tantárgy témakörei az alábbiak voltak:

- *I. osztályban:* általános természeti földrajz (a kéreg, az éghajlat, a talaj, a természetes növényzet, a természetátalakítás);
- *II. osztályban:* a tőkés világ gazdasági földrajza (általános gazdasági földrajzi alapismeretek, a nagyhatalmak, a fejlett tőkés országok);
- *III. osztályban:* a szocialista világ gazdasági földrajza (a szocialista országok gazdasági földrajza, a Szovjetunió, az európai és az Európán kívüli szocialista országok, Magyarország).

Ki kell emleni, hogy ebben az időben egy érettségiző tanuló mögött **7 évnyi** (4+3 év) földrajztanulás állt. Ez volt a földrajztanulás leghosszabb időtartama a magyar közoktatás történetében.

Az 1970-es évek elején határozat született az állami oktatásügy továbbfejlesztéséről, amelynek értelmében sor került az 1962-es **tanterv módosítására** (1973). Elsődleges célja a **tananyagcsökkentés** volt, mert azt tapasztalták, hogy az előző tantervben előírt követelmények nehezen teljesíthetők a tanítási órák feszített üteme, a túl sok feldolgozandó tananyag miatt. Nem született új tanterv, hanem az előző anyagából kijelölték azokat, amelyek nélkülözhetetlenek a tanulók továbbhaladásához. Ez lett a **törzsanyag**, amelyet feltétlenül fel kellett dolgozni. A törzsanyagot meghaladó ismeret lett a **kiegészítő anyag**, amiről a szaktanár dönthetett, hogy feldolgozza-e a gyerekekkel. (Ez volt az első jele a tanári szabadságnak.) Ekkor fogalmazták meg először az igényt, hogy a tanítási órákon – főként az általános iskolában – inkább kevesebb tananyagot, de azt alaposabban dolgozzanak fel, és az oktatás mellett a **nevelési feladatok** megvalósítására is maradjon idő. Fő módszerét a tanulói **munkáltatásban** látták, ezért kijelöltek olyan anyagrészeket, amelyeket munkafüzeti feladatok megoldásával vagy olvasmány-feldolgozással kellett elsajátítani. Sőt, még azt is előírták, hogy a tanárnak mikor, mely témával kapcsolatban kell gyakorló órát beiktatnia az éves tanítási folyamatba. Az új módszerek elterjedését segítette, hogy új stílusú és felfogású **taneszközök** (tankönyveket és munkafüzeteket, az ismeretellenőrzéshez pedig földrajzi feladatlapokat) vezettek be. Kiadták a tanterv mellett a részletes földrajzi **követelményrendszert**, amely már nemcsak azt rögzítette, hogy évfolyamonként mely fogalmakról, folyamatokról, összefüggésekről kell tanulni, milyen gyakorlatokat kell végezni, hanem azt is, hogy azokról pontosan mit kell tudniuk a tanulóknak. Új **szemléltetőeszközök** is megjelentek, amelyeket minden iskola ingyen megkapott. Ekkor jelent meg az első applikációs kontúrtérképsorozat és az írásvetítővel kivetíthető földrajzi transzparensorozat.

A metodikai eszköztár példátlan gyarapodása ellenére az 1973-as tantervmódosítás nem érte el a célját, mert túlszabályozta az oktatási folyamatot, nem lehetett eredményesen alkalmazni az eltérő képességekkel rendelkező tanulók oktatása során. Így rövidesen új tanterv született, amely **1978-as tantervként** vált ismertté. Az 1978/79-es tanévtől kezdtek bevezetni felmenő rendszerben egyszerre az oktatás két szintjén (tehát ebben a tanévben még csak az általános iskolák 1., illetve a középiskolák I. osztályában, a következő tanévben

már az 1–2., illetve az I–II., majd az 1–3., illetve I–III. osztályban tanítottak ennek alapján). Az új tanterv alapelveként hirdette, hogy a közoktatásnak tovább kell lépnie a **nevelő iskola** irányába, hiszen az iskolában (főleg az általános iskolában) a nevelésnek az ismeretszerzéssel egyenrangú szerepe van. Hangsúlyozta, hogy nem szerencsés, ha az iskolában a valóságra, a bennünket körülvevő világra vonatkozó ismereteket tantárgyakra bontva, egymástól elszigetelten közvetítik, mert a gyerekek – életkori sajátosságaik folytán – a külön-külön szerzett ismereteket nem képesek maguk összerakni, nem tudják alkalmazni. Ezért, úgy fogalmazott: „keresni kell a jelenlegi tantárgyi szétaprózottság megszüntetésének módjait” (**integráció elve**). Ennek a gondolatnak a jegyében kiterjesztették a környezetismeret tantárgyat az 5. osztályra is, hogy benne a földrajzi és a biológiai ismeretek együttesen kerüljenek feldolgozásra. Valójában csak formális volt az integráció, mert a 4–5. osztályos környezetismerethez készült új taneszközök nem integrációs elven születtek, hanem egyszerűen csak egymás mellé tették a földrajzi és a biológiai témájú leckéket.

Az 1978-as tantervet hivatalosan **kerettantervnek** nevezték, de ez a név nem terjedt el a gyakorlatban (ráadásul ez a név ma már teljesen más műfajt jelent.) Keret jellegét az adta, hogy immár nem határozta meg szigorúan a teljes oktatási időre vonatkozó tananyagot. A **fakultációs rendszer** bevezetése lehetőséget kínált arra, hogy bizonyos ismeretköröket a gyerekek érdeklődésüknek megfelelően, külön szervezeti keretekben (fakultációs órákon) tanulhassanak. Erre az általános iskolákban a 7–8. évfolyamon, a gimnáziumokban pedig a III–IV. évfolyamon heti 2-2 órát biztosítottak. A rendszer a középiskolákban jól bevált, sok tanuló választotta a földrajzi fakultációt. Az általános iskolákban kevésbé alkalmazták eredeti céljának megfelelően, igaz születtek hozzá tantervek és segédanyagok (pl. földrajzi-környezeti indíttatású volt a „Föld, víz, levegő” vagy az „Ember és környezete” című program). Időkeretét inkább arra használták, hogy az egyes osztályok valamely tantárgyra fordítandó kötelező óraszámát megnövelték vele, amolyan felzárkóztató vagy tehetséggondozó jelleggel. (Az, hogy nem valósult meg, részben azzal magyarázható, hogy ebben az időben demográfiai csúcs volt az alapfokú oktatási intézményekben, így helyhiány miatt a fakultációhoz szükséges csoportbontásokra alig volt lehetőség.) Műfajilag is újdonságot hozott ez a tanterv, mert a korábbiakkal szemben már nem a tananyagra helyezte a hangsúlyt. A **követelményrendszer** került előtérbe, de nem az ismeretek felsorolásával, hanem a tanulóktól elvárható magatartás, képességek, világnézet megfogalmazásával. Átértelmezte a törzsanyag és a kiegészítő anyag fogalmát is. A törzsanyag az átlagos képességű tanulókra vonatkozott, mondván, ők a tanulásra fordítandó idő kétharmad része alatt képesek azt elsajátítani. A tanulói teljesítmények minősítésének alapja csak a törzsanyag lehetett. A kiegészítő anyagba olyan témák kerültek, amelyek hozzájárulhattak a gyerekek személyiségének fejlődéséhez, látókörének szélesedéséhez, de a továbbhaladáshoz nem voltak feltétlenül szükségesek. A tankönyvekben is elkülönült (pl. apró betűs szedéssel). A tanár szabadon dönthetett, hogy feldolgoztatja-e az óra során, vagy hogy mely tanulókkal dolgoztatja fel. A tanterv és a tankönyvek is jelölték (pl. félkövér szedéssel) a továbbhaladáshoz szükséges **minimum követelményeket**. Ezzel nagyobb teret kapott **a tanulókkal való differenciált foglalkozás** igénye és gyakorlata.

Az alsó tagozatos gyerekek ezt követően is a környezetismeret tantárgy keretében ismerkedtek a természeti és a társadalmi környezettel önálló megfigyelések, tapasztalatszerzések, vizsgálódások során (*2. táblázat*). Ám az 1–3. osztály és a 4–5. osztály tananyagstruktúrája lényegesen különbözött. Az iskola első éveiben valóban **integrált**

módon folyt a megismerés, amelynek a környezetben előforduló kölcsönhatások adták a keretét (pl. halmazállapot-változások, az időjárás változása, a felszínformák kialakulása, a társadalom kapcsolata a természeti környezettel). A 4-5. osztályos környezetismeret mint komplex tantárgy feladatköre szűkebb volt, arra volt hivatott, hogy a tanulóknál kialakított képességekkel és tudáselemekkel megalapozza a rá épülő földrajz és biológia tantárgyak tanulását. Keretében a tanulók általános természetföldrajzi és általános társadalomföldrajzi alapfogalmakat, folyamatokat ismertek meg és összefüggéseket ismertek fel. Ezekhez főként magyarországi, kisebb részben európai tájakról kapták a példákat.

A környezetismeret tehát öt éven át tanult tantárgy lett, ami az alapkészségek fejlesztése szempontjából nagyon jó dolog. Viszont ára is volt: az önálló földrajz tantárgy az általános iskolákban **három tanévre** zsugorodott. Alapvetően megtartotta a korábbi tananyag-elrendezési elvét. Magyarország földrajzát a 4–5. osztályos környezetismereti alapokra építve 8. osztályban dolgozták fel részletesen. A regionális földrajzi ismeretkörök feldolgozása a távolitól a közeli felé haladt. Arra az elvre épített, hogy először a legegzenikusabb, ezért a legvonzóbb és amúgy egyszerű felépítésű földrészekkel ismerkedjenek meg a tanulók, ezzel megnyerhető a tantárgyban való későbbi, alaposabb elmélyülésnek. Egy kicsit érettebb életkorban ismerték meg földrészünk, majd az általános iskola végén hazánk földrajzi jellemzőit. A földrajz tananyaga az alábbi tematika szerint épült fel:

- 6. osztályban: Afrika; Ausztrália és Óceánia; Amerika; a sarkvidékek; Ázsia;
- 7. osztályban: Európa; a Szovjetunió;
- 8. osztályban: Magyarország (a nagytájak földrajza, a gazdasági ágazatok és ágak); csillagászati földrajzi alapismeretek.

Általános iskola								Gimnázium			
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	I.	II.	III.	IV.
Környezetismeret					Földrajz					–	–
Ciklus (2 hét = A. és B. hét együtt) óraszám											
3	3/4	4/3	5	5	3/4	4/3	4/3	6	4	–	–
Évi óraszám											
52	64	64	96	96	64	64	64	115	76	–	–

2. táblázat. A földrajzi tartalmú tantárgyak órászámai az 1978-as tantervben

(Megjegyzés: A ciklusos órászámban a 3/4 azt jelenti, hogy az első félévben egyik héten 2, a másik héten 3 óra van, a második félévben viszont minden héten 2-2 óra van.)

A középiskolákban továbbra sem volt általános a földrajztanulás. A szakközépiskolák között voltak olyanok, amelyekben a tanulók 2 évig, másokban 1 évig tanulták a földrajzt, míg a többi szakközépiskolában és a szakmunkásképzőkben nem is volt ilyen tantárgy. A gimnáziumokban is zsugorodott a földrajztanulás időtartama, immár csak két évfolyamon (I. és II. osztályban) tanulták a gyerekek:

- I. osztályban: általános természeti földrajz (kőzetburok, vízburok, légkör, földrajzi övezetesség); általános társadalomföldrajz (a világ társadalmi, népességi és gazdasági képe);
- II. osztályban: regionális gazdasági földrajz (fejlett tőkés országok, fejlődő országok, a szocialista világ országai); Magyarország gazdasági földrajza.

Már az 1980-as évek közepén látszott, hogy az 1978-as tanterv sem tudta valóra váltani a hozzá fűzött reményeket, mert kiderült, hogy túl magas követelményeket fogalmazott meg a tanulókkal szemben. A tananyag mennyisége megkívánta, hogy szinte minden órán új tananyagot dolgozzanak fel, így nem maradt idő a gyakorlásra, a tanuláshoz szükséges képességek kialakítására és továbbfejlesztésére. Ezért az **1986**-ban megfogalmazott, és az 1986/87-es tanévtől két szinten bevezetett **tantervi korrekció** azt kívánta biztosítani, hogy mindenhol, mindenkinek elsajátítania sikerüljön a törzsanyagot. Ennek érdekében nagyobb szabadságot biztosított a tanároknak az óraszám felhasználásában (már nem kötötte meg, hogy mikor kell gyakorló, ismétlő vagy éppen ellenőrző órákat tartani). Megszüntette a tantárgyak közötti tartalmi átfedéseket, tehát a földrajz törzsanyagából kivettek olyan tananyagrészeket, amelyek más tantárgyakban is előfordultak. (Pl. 6. osztályban a földrészek élővilága, amelyről ugyanabban a tanévben biológiából is tanultak a gyerekek az idegen tájak élővilága témakör keretében. 8. osztályban csökkentette a csillagászati földrajzi témakörben a csillagászat témát, mert az fizikából is feldolgozásra került). A tantervi korrekció persze arra is alkalmat adott, hogy néhány új tartalmi elem kerüljön a tananyagba (pl. a demográfiai robbanás következményei, az északi-tengeri szénhidrogén-lelőhelyek, valamint Délkelet-Ázsia gyorsan fejlődő gazdaságú országai).

1988-ban látszólag csak egy technikai változást hajtottak végre a közoktatásban: lehetővé tették, hogy az általános iskolák válasszanak: a korábban kötelező **ciklusos óraterv** (az A. hét és a B. hét órarendje, óraszámai különbözőek) szerint vagy a **hetes óraterv** szerint kívánnak tanítani. Ez a lehetőség a hetes óratervre áttérő iskolákban azzal járt, hogy megszűnt a környezetismeret az 1. osztályban) (*3. táblázat*), a többi évfolyamon pedig megváltozott a tantárgy célja. Míg korábban a környezetismeret névvel éppen azt kívánták kifejezni, hogy az integrált tantárgy természettudományi és társadalomtudományi tárgyak alapozását együttesen végzi, addig most kimondták, hogy csak a természeti alapismeretek közvetítése a feladata. E döntés mögött az a felismerés állt, hogy az 1978-as tanterv teljesíthetetlen mennyiségű tananyagot fogalmazott meg a 4–5. osztályosok számára. Sajnos azonban ez azzal a következménnyel járt, hogy a társadalomtudományok alapozás nélkül maradtak.

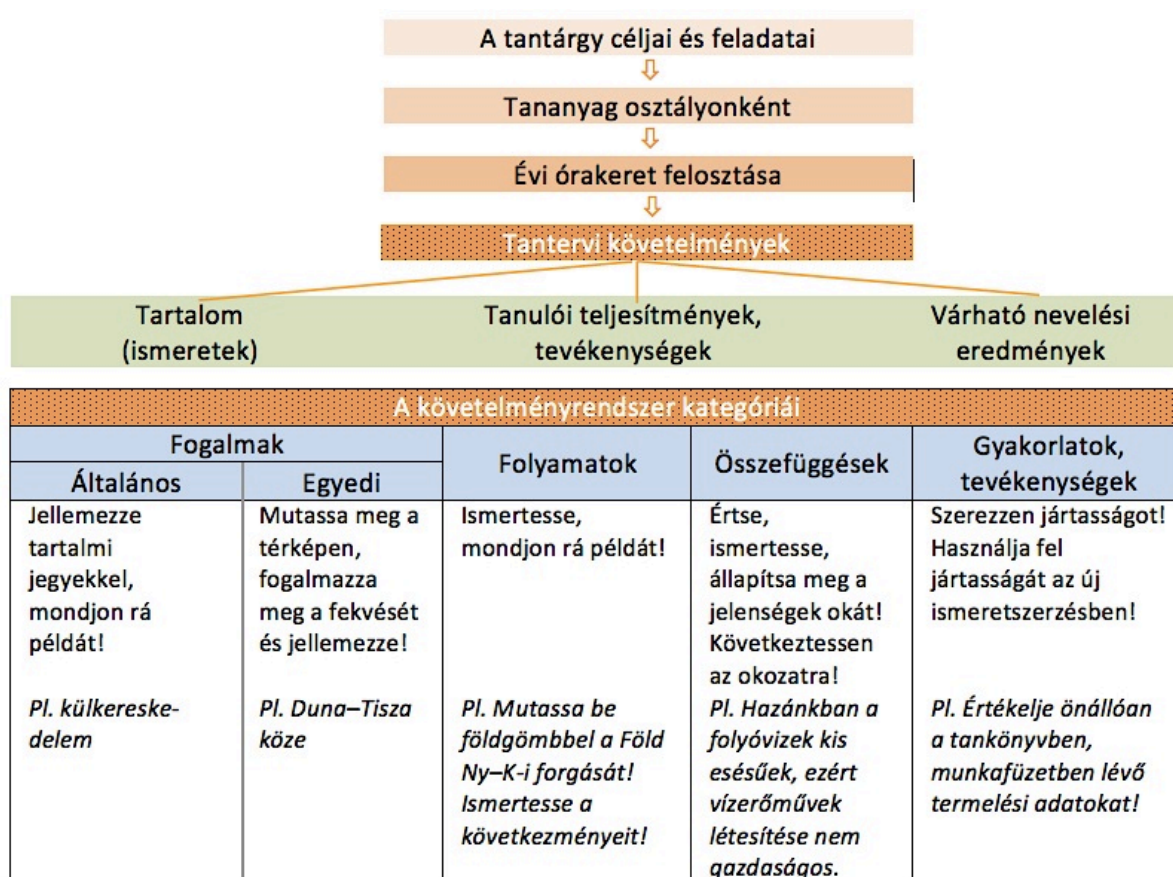
Általános iskola								Gimnázium				
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	I.	II.	III.	IV.	
–	Környezetismeret				Földrajz						–	–
A heti óratervvvel dolgozó iskolákban a heti óraszám:												
–	1	1	2	2	2	2/1	2/1	3	2	–	–	
A heti óratervvvel dolgozó iskolákban az évi óraszám:												
–	37	37	74	74	74	55	55	111	74	–	–	

3. táblázat. A földrajzi tantárgyak óraszámai az 1988-as tantervi módosítás után

3.3. Az egyszintű tantervi szabályozás időszaka

A magyarországi tantervek története bemutatta, hogy az iskolarendszerben hogyan helyeződött át a hangsúly az ismeretátadás (oktatás) felől a nevelésközpontúság felé és azzal párhuzamosan, hogyan változott a földrajztantárgy presztízse. Ugyancsak érzékelhető volt, hogy a tantervek fokozatosan, apró lépésekben engedtek teret a tanári szabadságnak. Abban azonban közősek voltak, hogy egyeduralkodó szerepet töltöttek be a közoktatásban, amikor

érvényben voltak, csak ezek alapján folyhatott az oktatás minden hazai közoktatási intézményben (kivéve az 1980-as évek második felét, amikor már megjelentek ún. alternatív tantervek külön engedélyek alapján). Tehát **központi tantervek** voltak, amelyek használata kötelező volt. A **tantervi szabályozás egy szinten**, az állam szintjén működött. A tantervet hagyományosan, 1777 – az első központi magyarországi tanterv megjelenése – óta úgy értelmeztük, mint a tanítás kötelező tartalmát és rendjét. Olyan dokumentumként, amely meghatározza, hogy az iskolai oktatásban mikor, mit, sőt még azt is, miként kell tanítani. Tekintse át a 14. ábrán a központi földrajz tantervek felépítését és műfaji sajátosságait!

14. ábra. A központi tantervek műfaji sajátosságai a földrajzi követelmények megfogalmazásakor (Makádi M.)